

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Neke mogućnosti istraživanja struktura radničke klase Jugoslavije u međuratnom razdoblju¹

1.

Sve više naglašavana važnost istraživanja struktura radničke klase u svjetskoj i našoj historiografiji dobro je poznata. Ali su različiti načini istraživanja i različite pomoćne metode od kojih ni jedna — baš kao ni teorija — nije toliko usavršena da bi mogla postati model za sve ostale. U našoj zemlji istraživanja se osnivaju na sačuvanim statistikama koje nam je ostavila Kraljevina Jugoslavija. Ali tu se sukobljavamo s dvije osnovne teškoće: suvremeni istraživači nastoje statistike iz prošlosti teritorijalno prilagoditi današnjim republikama, jer su istraživanja uglavnom na tom nivou (dr Petar Milosavljević za Srbiju, dr France Kresal za Sloveniju itd.), pri čemu se, zbog nepodudarnosti republika s bivšim pokrajinama i banovinama, nailazi na gotovo nesavladivu poteškoću. Osim toga, statistička služba predratne Jugoslavije — i socijalna, i privredna — razvijala se i izgrađivala postepeno, te gotovo ni jedna ne započinje 1918. godinom, a malo koja dopire do početka drugoga svjetskog rata.

Aktualnost toga problema osjećala se i u staroj Jugoslaviji, te je operativa predlagala reforme na polju usavršavanja statističke službe, ali na tome nije mnogo učinjeno. Iz raznoraznih razloga radilo se kako je tko znao i kako je tko mogao da bi drugi svjetski rat prekinuo i ta nastojanja.² Budući da ne možemo ispraviti taj nedostatak prošlosti, moramo ono što imamo registrirati i iskoristiti što je bolje moguće. Za istraživanje struktura radničke klase raspoložemo statistikama Opšte državne statistike, Ministarstva socijalne politike i njegovih organa (inspekcija rada, berza rada, Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika i njegovih okružnih ureda), Ministarstva trgovine i industrije i ostalih ministarstava za privredu, radničkih komora i radničkih sindkata. U najsumarnijem obliku dat ću karakteristike svake od tih statistika.

¹ Ovo je saopćenje pročitano na VII kongresu historičara Jugoslavije u Novom Sadu, 6. X 1977.

² *Ivan Mohorić*, Pitanje organizacije privredne statistike u Kraljevini SHS, referat podnesen u travnju 1928. na sastanku statističara (Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 1002/1874).

2.

Pri prvom popisu stanovništva novostvorene Države Srba, Hrvata i Slovenaca — 31. I 1921 — prikupljeni su i podaci o glavnom i sporednom zanimanju. Budući da u vrijeme provođenja popisa još nisu bile definitivno utvrđene granice nove države, izvan popisa je ostalo 47⁰/₀ površine bivše austrijske Dalmacije. Najzad, Direkcija državne statistike nije nikada objavila statistiku domaćinstava i stanovnika po socijalnom sklopu — izuzev sumarno za čitavu Jugoslaviju — pa je zatečena drugim popisom stanovništva 31. III 1931. i odustala od tog posla.³

Rezultati popisa stanovništva 31. III 1931. po zanimanjima objavljeni su tek 1940. godine, i to na nivou države, banovina, kotara i nekih gradova. Budući da je taj popis objavljen u vrijeme kad je već bila formirana Banovina Hrvatska i nakon većih administrativnih promjena, njegova je praktična vrijednost bila smanjena, pa su izostali i radovi koji bi ga naučno obradili, te je tako taj popis ostao neiskorišten. Ali jer je to jedini popis po zanimanjima, objavljen u Jugoslaviji međuratnog razdoblja, i jer sumiranjem podataka na nivou kotara možemo uspostaviti današnje republike, on nam pruža velike šanse za rekonstrukciju socijalno-ekonomske slike stanovništva Jugoslavije u cjelini i u dijelovima. Grupiranjem stanovništva u privredne (poljoprivreda, industrija i zanatstvo, promet, trgovina i novčarstvo) i izvanprivredne djelatnosti (sve ostalo), i identičnim postupkom s radništvom i ostalim grupama stanovništva dobivamo zanimljivu sliku, koja je to interesantnija, što je možemo komparirati s popisima stanovništva iz 1910. i iz ranijih godina (za Hrvatsku sve do 1880).⁴ Moguće je izdvojiti radništvo raznih kategorija (radnici, najamnici, sluge, šegrti i kućne pomoćnice) od građanskog stanovništva i tako dobiti elemente klasne strukture u mirovanju. Na mogućnosti koje nam pruža izdvajanje cjelokupnog radništva i radništva po privrednim granama iz ostalog stanovništva, osvrnut ću se nešto detaljnije u završnom dijelu ovog saopćenja.

3.

Ministarstvo socijalne politike osjećalo je veliku potrebu za dobrom *socijalnom statistikom*, ali nikada nije uspjelo ostvariti svoj prijedlog osnivanja Statističkog zavoda za socijalnu politiku. To je ministarstvo prvo počelo objavljivati statistike, te je tako potaknulo i druga ministarstva na organiziranje statističke službe.⁵ Rješenjem Ministarstva socijalne

³ Materijali toga popisa propali su pri bombardiranju Beograda 1941. godine. Sumarni podaci za krnju Jugoslaviju objavljeni su u »Statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije za 1929«, Beograd 1932, 64–66, 88. i u »Definitivnim rezultatima popisa stanovništva od 31. III 1931.«, IV, Sarajevo 1940, VII, X i XII.

⁴ Taj je postupak primijenjen u radu *M. Kolar-Dimitrijević*, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*, Zagreb 1973, i u njenoj disertaciji (Položaj i struktura radništva sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine).

⁵ Godišnjak o radu Ministarstva socijalne politike u god. 1918–1921, Zagreb 1922, te povremeni izvještaji u listu *Socijalni preporodaj*.

politike, 21. IV 1920, a zatim i zakonom osnovana je Inspekcija rada koja je pregledavala industrijska poduzeća. Od 1920. pa sve do 1939. ta ustanova objavljuje detaljne izvještaje, ali oni, zbog nedovoljnog financiranja te ustanove i nedovoljnog broja zaposlenih koji su ih radili, nisu posve pouzdani.⁶

Druga ustanova koja je poslovala u sastavu Ministarstva socijalne politike, a koju je propisao Zakon o zaštiti radnika od 28. II 1922, bila je Berza rada. Ta ustanova do 1928. ima mali opseg rada, te i izvještaje o nezaposlenosti objavljuje veoma neredovito. God. 1928. proširuje opseg rada, te počinje podatke o posredovanju i ponudama radnih mjesta za radnike raznih privrednih grana na području šest berzi objavljivati prvo u *Radničkoj zaštiti*, a od 1935—1940. i samostalno u svojem časopisu *Socijalni arhiv*.

Upotrebljivost te statistike za praćenje nezaposlenosti bila je mala, jer je prijavljivanje nezaposlenih radnika ovisilo o zakonodavstvu, o zbrinjavanju nezaposlenih a ono se mijenjalo nekoliko puta.⁷

4.

U socijalne statistike treba uvrstiti i statistike *socijalnog osiguranja*. To je osiguranje uvedeno kao obavezno za cijelu zemlju Zakonom o socijalnom osiguranju radnika od 14. V 1922. Prije tog zakona bili su osigurani za slučaj nesreće na poslu samo radnici na području Hrvatske, Slovenije, Dalmacije i Vojvodine, te za ta područja možemo pratiti kretanje osigurane radne snage od 1918. do 1922, pa i prije.

Zbog toga što je većina jugoslavenskih radnika bila uključena u socijalno osiguranje tek od početka 1923, statistiku socijalnog osiguranja možemo uzimati za osnovu proučavanja kretanja radne snage Jugoslavije i izračunavati indeks tek od tog vremena. Nedostajanje podataka za period od 1918. do 1922. možemo samo približno nadoknaditi primjenom indeksa koji se dobiva za radništvo Hrvatske, Slovenije, Dalmacije i Vojvodine na radništvo čitave Jugoslavije.

Glavni je izvor za praćenje kretanja osiguranja radnika list Središnjeg ureda za socijalno osiguranje radnika *Radnička zaštita*, koji su uređivali dr Božidar Adžija i statističar Branimir Haberle. Detaljna statistika osiguranih radnika objavljena je i u posebnoj ediciji »Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922—1926.« (Zagreb 1928), te čini cjelinu sa statistikama objavljenima u *Radničkoj zaštiti* i posebnom publikacijom Okružnog ureda u Ljubljani. Središnji ured za socijalno osiguranje obavljao je svoje poslovanje putem okružnih ureda. Takvih je ureda do 1931. bilo na području Jugoslavije 23, a nakon toga 17. Neki

⁶ »Izvještaji Inspekcije rada Kraljevine SHS o njenom poslovanju u god. 1920«, i kasniji »Izvještaji Inspekcija rada i parnih kotlova Kraljevine Jugoslavije o njihovom poslovanju«.

⁷ Ilija Perić, Zakonodavstvo o zbrinjavanju nezaposlenih u Jugoslaviji, *Socijalni arhiv*, 1939, I, 72—106.

od tih ureda objavljivali su svoja posebna Izvješća o poslovanju s nešto detaljnijom razradom radničke statistike. U okviru općega socijalnog osiguranja imali su svoje zasebno osiguranje privredna društvena blagajna »Merkur«, članovi koje su uglavnom bili privatni namještenici (namještenici trgovina i tvornica), Trgovsko bolniško društvo u Ljubljani i »Omladina« u Beogradu. »Merkur« je imao i svoje posebno glasilo.

Statistika socijalnog osiguranja pruža nam podatke o dinamici radničke klase koju ne možemo vidjeti iz popisa stanovništva. Ograničena u početku na praćenje kretanja radnika po broju, spolu i prosječno osiguranoj nadnici, statistika socijalnog osiguranja sve se više usavršava i — koristeći se najmodernijim statističkim sredstvima onoga vremena — postaje uzor statistike u našoj zemlji.

Osim prćenja kretanja broja osiguranih radnika, socijalno osiguranje je povremeno snimalo stanje na određeni dan, i tu je statistiku razradilo u detalje za svako mjesto. Prvi takav popis izvršen je 30. VI 1927. i on se od 1933. sve do 1938. obavljao svake godine. Objavljene su i statističke analize za gradove i sjedišta banovina, te za čitave banovine, a radništvo je podijeljeno po privrednim granama u dvadeset pet grupa i tim se grupama koristi i Burza rada. Najveći je nedostatak statistike socijalnog osiguranja što ova statistika nije obuhvatala poljoprivredne radnike, jer oni u Jugoslaviji međuratnog razdoblja nisu imali pravo na socijalno osiguranje i njihov broj možemo vidjeti samo iz popisa stanovništva. Izvan te statistike ostali su i rudari i željezničari, koji su imali svoje posebno osiguranje i koji su samo povremeno objavljivali svoje evidencije.⁸ Usprkos tim nedostacima, statistika socijalnog osiguranja pruža nam ipak raznolike podatke koje — rađene na velikom broju uzoraka — možemo uzeti kao osnovu za praćenje kretanja cjelokupne radničke klase. Ujedno na temelju kretanja broja radnika — zanemarujući kao faktor neznatnu tehnološku inovaciju — možemo pratiti privredna kretanja, jer je kretanje radništva najosjetljiviji barometar privredne situacije.

5.

Poslije prvoga svjetskog rata osjećala se velika potreba za privrednom statistikom, jer su mnoge prilike ostale neiskorištene zbog slabe informiranosti privrednika. Izuzev *Jugoslavenskog Lloyd*a, dugo vremena nije bilo privrednog časopisa, a djela Pavlakovića, Joze Lakatoša, Novaka Popovića i Dušana Mišića, Milivoja Savića i čitave plejade istraživača privredne situacije u Jugoslaviji međuratnog razdoblja bila su rađena na nedovoljno točnim informacijama i približnim procjenama, jer se često pod velom privredne tajne skrivala nesposobnost pojedinih poduzeća za veće privredne akcije.

⁸ *Branke Tadić*, Rudarski radnici i rudarstvo u Jugoslaviji, *Ujedinjeni sindikati*, 1929, 88; statistike su objavljivane i u časopisu »Sigurnost u rudnicima«, povremenim izvještajima bratimskih blagajni itd. Željezničari su svoje statistike objavljivali u izvještajima upravnog odbora bolesničkog fonda Državnog saobraćajnog osoblja, a podatke nalazimo i u godišnjacima Ministarstva saobraćaja.

Nedostatak privredne statistike svi su osjećali [...], ali ministarstva sve do 1933. godine nisu poduzimala ništa da se takva statistika započne voditi. Ministarstvo trgovine i industrije koristilo se jednim popisom industrijskih poduzeća iz 1920. godine, ali su mnoga poduzeća promijenila ime ili likvidirana, te je svaki podatak trebalo provjeravati posredstvom trgovinsko-industrijskih i zanatskih komora.⁹

Statistička služba za privredna poduzeća postavljena je na zdrave temelje tek Zakonom o zemaljskoj odbrani, kad je započeta u Vojnom ministarstvu evidencija industrijskih poduzeća važnih za vođenje rata. Ministarstvo trgovine i industrije također je započelo sa statistikom industrijskih poduzeća i zanatskih radnji, nezadovoljno raznolikom statistikom trgovinsko-industrijskih i zanatskih komora. Od tih dviju statistika sačinjena je 1938. jedinstvena statistika industrijskih poduzeća koja se vodila kod Ministarstva trgovine i industrije. To je ministarstvo objavilo 1941. godine »Statistiku industrije Kraljevine Jugoslavije« sa stanjem 1938. godine i kratkim osvrtom na prijašnji period za ona poduzeća koja su postojala 1938. godine. Osim toga nedostatka postoji još jedan. Razgraničenje industrije od zanatstva nije provedeno po točno ustaljenim pravilima, a osim toga velika državna poduzeća i rudnici nisu ušli u tu statistiku.¹⁰ Za radnu snagu objavljena statistika donosi dosta podataka, ali je građa sačuvana u dosjeima obilatija.

Osim toga rada imamo još jedno djelo privredne statistike općejugoslavenskog značenja. To je »Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji«, koju je objavila 1935. godine Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu radi provjere navoda Bogdana Krekića u knjizi »Radnička nadnica kao privredni, socijalni i kulturni faktor«. U anketi su objavljeni podaci o 282 najveća industrijska poduzeća sjeverne Hrvatske i sadrži nekoliko elemenata (klasno-socijalna pripadnost radnika, spol, nadnice, radno vrijeme i drugo). Rezultate te ankete izložio je službeno predsjednik Trgovinsko-industrijske komore u Zagrebu Vladimir Arko. Ali nju je izradio poznati zagrebački socijalni statističar Arthur Benko Grado Bojnički koji je slične podatke objavljivao u svojoj reviji »Indeks« od 1928. do 1941. godine. I »Anketa...« i »Indeks« glavni su izvori za proučavanje položaja i strukture radničke klase sjeverne Hrvatske. Ona ima i šire značenje, jer je »Anketa...« obuhvatila gotovo polovicu dioničkih poduzeća u cijeloj zemlji.¹¹ Trgovinsko-industrijske i zanatske

⁹ Ti su popisi učinjeni po nalogu Ministarstva trgovine i industrije br. 5757/14. IV 1919. i sva poduzeća nisu dala pune odgovore (vidi Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, kut. 991/1834 i 457/1174). Slične je iskaze imao na području Hrvatske i Slavonije zemaljski obrtni nadzornik (*Dragiša Jović*, *Iskaz poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji krajem prvog svjetskog rata koja su potpadala pod nadzor kraljevskog zemaljskog obrtnog nadzornika*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 10/1973, 243 i d.).

¹⁰ Objavljivanjem te statistike Jugoslavija je ispunila svoju obvezu priznavanjem međunarodne konvencije o privrednim statistikama iz 1928. godine. Podatke te statistike, ali upotpunjene podacima iz dosjea, iskoristio je *Stevan Kukoleča* u knjizi »Industrija Jugoslavije 1918–1938«, Beograd 1941.

¹¹ Anketa o radničkim nadnicama i zaradi u industriji, Zagreb 1935, 21. Sačuvani su spiskovi poduzeća na temelju kojih je anketa rađena. Značajno je da su se mnoga poduzeća branila od davanja podataka, iako je Benko ukazivao na socijalnu, a ne privrednu svrhu prikupljanja podataka.

komore objavljivale su i svoje godišnje izvještaje i do 1931. prvi su izvještaji veoma opširni, a drugi, poslije 1933, daju niz elemenata za proučavanje zanatstva.¹²

6.

Radničke komore, kao ustanove za zaštitu radnika, započele su djelovati 1922. godine. Osjećajući potrebu za evidencijom radnika i poduzeća, komore su 1927. godine zaključile da organiziraju socijalnu statistiku. Radničke komore i Centralni sekretarijat radničkih komora izradili su plan vođenja socijalne statistike, ali ga uglavnom nisu realizirali. Kao i prije, radničke komore objavljivale su izvještaje o radu radničkih komora prema raspoloživim sredstvima. Povremeno se objavljuju i izvještaji o položaju radnika neke privredne grane. Među tim izdanjima ima vrijednih radova, bilo da ih izdaju radničke komore, bilo Centralni sekretarijat.¹³ Zagrebačka Radnička komora organizirala je praćenje nominalne i realne zarade, te nezaposlenosti na zagrebačkom području u dužem vremenskom kontinuitetu, te je te podatke Arthur Benko Grado objavljivao u reviji »Indeks«, koju je do 1934. financirala Radnička komora. Nakon spoznaje da je objavljivanje točnih podataka o standardu radnika opasno po »socijalni mir« u društvu, Radnička komora prestala je financirati »Indeks«. Zahvaljujući podršci nekih sindikata, ta socijalna revija ipak je izlazila sve do drugoga svjetskog rata.

God. 1940. Radnička komora pokrenula je *Vjesnik radničke komore u Zagrebu*, u kojem je surađivao statističar ing. Ernest Marks. God. 1941. statistika realne nadnice radnika u tom *Vjesniku* izrađivana je zajedno s Ekonomskim institutom u Zagrebu.

Radnički sindikati također su težili za dobrom statistikom. Ali zbog toga što su uvijek bili u financijskoj oskudici, sindikati nisu mogli razviti veću aktivnost na tom planu, te su određena ispitivanja i danas neobjavljena. Među objavljenim radovima treba spomenuti »Izveštaj izvršnog odbora IV kongresu URSSJ-a 18. i 19. aprila 1938. u Zagrebu« i »Izveštaj centralne uprave Saveza građevinskih radnika Jugoslavije u Beogradu od 1936. do 1939, podnesen na VI redovnom kongresu«.

7.

Kao što vidimo, ni jedan od spomenutih izvora ne prati razvoj radničke klase čitave Jugoslavije u kontinuitetu od 1918. do 1941, te nam je

¹² Te izvještaje izdavale su samo veće trgovinsko-industrijske i zanatske komore. Izvještaji manjih komora nisu objavljeni te ih valja tražiti u arhivskoj građi.

¹³ Kao posebno vrijedne radove te vrste treba spomenuti rad *B. Tadića*, Položaj radnika u industriji drveta, Sarajevo 1932; *Isti*, Nezaposlenost, Sarajevo 1936, I–VIII; *Bogdan Krekić*, Normalni radni dan; *Isti*, Šegrtsko pitanje kao deo problema nezaposlenosti u Jugoslaviji; *Josip Uratnik*, Prispevke k analizi gospodarske in socijalne strukture Slovenije, Ljubljana 1927. itd.

radnička klasa još uvijek nepoznanica. Interes buržoazije nalagao je prikrivanje klasnih odnosa, i ona je u tome potpuno uspjela.

Danas neki historičari operiraju statistikama *socijalnog osiguranja*, uzimajući kao radnike samo socijalno osigurane radnike. Primjena te metode omogućava praćenje rasta osiguranih radnika od 1922. do 1940. godine. Drugi se historičari koriste rezultatima popisa stanovništva. Taj je postupak pravilniji, jer zahvata sve vrste radnika, ali je samo slika određenog trenutka.

Kombinacijom tih dviju statistika možemo upotpuniti sliku strukture radničke klase Jugoslavije i prikazati rast (tabela 1).

Tabela 1.

KRETANJE RADNIŠTVA JUGOSLAVIJE OD OŽUJKA 1923.
DO OŽUJKA 1940, IZRAČUNATO NA TEMELJU POPISA
STANOVNIŠTVA 31. III 1931.

Indeks: ožujak 1929 = 100

Godina III mjesec	Radništvo		Radnici		Radnice	
	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks	apsolutno	indeks
1923.	789.548	68	556.214	71	171.784	59
1924.	917.269	79	642.388	82	195.077	67
1925.	963.713	83	673.724	86	209.635	72
1926.	975.324	84	673.724	86	232.928	80
1927.	1,021.768	88	697.226	89	247.486	85
1928.	1,103.045	95	767.732	98	259.132	89
1929.	1,161.122	100	783.400	100	291.160	100
1930.	1,288.843	111	885.242	113	320.276	110
1931.	1,207.567	104	878.556	119	329.011	113
1932.	1,056.619	91	681.558	87	302.806	104
1933.	1,033.397	89	665.890	85	294.071	101
1934.	1,091.453	94	697.226	89	317.364	109
1935.	1,091.453	94	689.392	88	334.834	115
1936.	1,195.953	103	752.064	96	358.127	123
1937.	1,335.288	115	853.906	109	384.331	132
1938.	1,416.566	122	932.246	119	404.712	139
1939.	1,463.011	126	940.080	120	433.828	149
1940.	1,451.400	125	932.246	119	442.563	152

Na tabeli 1. stanje radništva u ožujku 1931. izvađeno je iz popisa stanovništva 31. III 1931. i na to je stanje primijenjen indeks izračunat prema kretanju socijalno osiguranih radnika Središnjeg ureda za socijalno osiguranje (tabela 2). Uzeti su samo osigurani radnici, bez dobrovoljno osiguranih članova i bez namještenika. Komparacijom popisa stanovništva

i statistike socijalnog osiguranja možemo vidjeti da je socijalno osiguranje obuhvatalo 45,55% radnika iz popisa stanovništva, te da prema tome indeksi izračunati na temelju socijalnog osiguranja mogu biti relevantni za čitavu radničku klasu. Indeksi na tabeli 2 isti su kao i na tabeli 1 i zato ih ne ponavljamo.

Tabela 2.

KRETANJE SOCIJALNO OSIGURANIH RADNIKA U JUGOSLAVIJI
1923—1940.*

Godina	Radništvo	Radnici	Radnice
III mjesec			
1923.	359.302	284.423	74.879
1924.	414.794	328.991	85.804
1925.	437.277	344.987	92.290
1926.	445.364	343.278	102.086
1927.	465.517	357.020	108.497
1928.	503.146	389.850	113.296
1929.	526.649	399.024	123.625
1930.	583.451	443.032	140.419
1931.	549.953	405.193	144.760
1932.	480.409	347.411	132.998
1933.	469.450	339.186	130.264
1934.	495.140	355.820	139.320
1935.	497.017	350.112	146.905
1936.	542.857	385.738	157.119
1937.	606.241	436.968	169.273
1938.	644.699	647.471	177.228
1939.	661.240	471.237	190.003
1940.	659.529	465.708	193.821

* Podaci prikupljeni iz *Radničkih zaštita*, 1923—1940.

Statistika socijalnog osiguranja nije obuhvatila poljoprivredne radnike (prema popisu stanovništva 31. III 1931. poljoprivrednih je radnika bilo 478.527), rudare (prema istom izvoru 23.783), željezničare (prema istom izvoru 34.823), te nezaposlene kojih je bilo 120.481.

Tabele 1 i 2 pružaju mnogo materijala za obradu ali to nije zadaća ovoga kratkog saopćenja. Treba napomenuti da se bazna godina indeksa mogla locirati u bilo koju godinu. Ali, pošto u državno-administrativnom pogledu prva godina za koju bismo mogli izračunati indeks (1923) nije početna godina nekoga dugotrajnijeg zbivanja, odlučila sam se za 1929. godinu, kao godinu kad su formirane banovine, koje su postojale sve do početka drugoga svjetskog rata.

Isti postupak kao na tabeli 1 i 2 možemo primijeniti i na manja područja, a poželjno je da to budu područja okružnih ureda u pojedinim banovinama.¹⁴ Važno je istaći da prvo treba izraditi tabelu kretanja socijalno osiguranih radnika, a zatim, nakon izračunavanja indeksa, izračunati vrijednost jednoga indeksnog boda prema popisu stanovništva 31. III 1931. Tek tada primjenom indeksa socijalnog osiguranja može se izraditi tabela rasta cjelokupne radničke klase u Jugoslaviji ili u dijelovima. Budući da je indeks socijalnog osiguranja rađen za polovicu cjelokupnog radništva, on je svakako točan, i identičan postupak može se primijeniti i za radništvo pojedinih privrednih grana, osobito za tercijarne i sekundarne djelatnosti. Njegova primjena na radništvo zaposleno u poljoprivredi, saobraćaju i rudarstvu minimalna je, zbog izuzimanja tih vrsta radnika iz općeg radničkog osiguranja. Naime, od poljoprivrednih radnika bili su osigurani samo radnici zaposleni kod vršaćih strojeva, a od saobraćajnih radnika vozači autobusa, željezničari privatnih željeznica i pomorci. Od rudara bili su osigurani samo disidenti rudarskog osiguranja. I umjesto svakog drugog zaključka možemo reći da nam je buržoaska statistika ipak ostavila bogato nasljeđe kakvo nemaju drugi narodi jugoistočne Evrope. Zahvaljujući veoma modernoj statističkoj službi socijalnog osiguranja u Jugoslaviji — koje je — kako su isticali privrednici međuratnog razdoblja bilo i suviše moderno i skupo za našu nerazvijenu privredu — registrirana su nam kretanja polovice cjelokupne radničke klase u gotovo čitavom međuratnom periodu. Praznina do 1922. mogla bi se samo djelomično popuniti, ako bi se primijenili indeksi dobiveni izračunavanjima kretanja osiguranog radništva na području Hrvatske i Dalmacije, Slovenije i Vojvodine na cijelu zemlju.

¹⁴ Taj je postupak primijenjen u mojoj disertaciji, premda ni tamo nisu do kraja iskorištene sve mogućnosti.

SUMMARY

SOME POSSIBLE LINES OF RESEARCH INTO THE STRUCTURE OF THE
YUGOSLAV WORKING CLASS IN THE PERIOD BETWEEN THE WARS

The importance of research into social structures is accepted today without question. Research into the structure of the working class occupies here a special place. There exists, however, a variety of ways and methods of research and no one of these methods (or theories) has been sufficiently perfected to serve as a model for all the rest. This article is merely a small contribution to the discussion of these problems. The scope of research into the structure of the working class in the past is dependent on statistical sources. Yugoslavia, in the period between the wars, did not succeed in building a statistical service at the state level until the second half of her existence, and almost all the statistical evidence, owing to changes in administrative areas and various other reasons, is open to certain objections.

In this short account, which was read at the VII Congress of Yugoslav historians in Novi Sad on 6th. October 1977, rough outlines were given of the statistical evidence available for research into the structure of the working class in the period between the wars. Particular emphasis was placed on the statistics of social insurance and on population lists from 31st. March 1931 onwards. Combining these two statistical sources we can show relatively accurately the growth of the working class in the period between the wars, for Yugoslavia as a whole and for smaller regions. This method was applied to the province of Savska in the dissertation of Mira Kolar Dimitrijević, defended at the Philosophy Faculty in Zagreb in February 1978. This work, however, has not made the fullest use of all the possibilities which present themselves in the application of this method.